

УДК 930: 329.21

О. В. Головіна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

**ІСТОРИОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ
МОНАРХІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ОБ'ЄДНАНЬ
У ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Здійснено загальний огляд історіографії діяльності монархічних політичних об'єднань у роботі Державної думи Російської імперії на початку ХХ ст.

Ключові слова: монархічні організації, праві політичні об'єднання Російської імперії, історіографія проблеми, Державна дума.

Головіна О. В. Историография деятельности монархических политических объединений в Государственной думе Российской империи начала ХХ в.

Подан общий обзор историографии деятельности монархических политических объединений в работе Государственной думе Российской империи в начале ХХ в.

Ключевые слова: монархические организации, правые политические объединения Российской империи, историография проблемы, Государственная дума.

Один із найважливіших наслідків першої російської революції 1905–1907 рр. – зміна форми державного правління Російської імперії у результаті прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р. У політичному відношенні перехід до буржуазної монархії відбувався у вигляді керування державою за допомогою представницького органу влади із одночасним формуванням партійної системи. Для діяльності політичних організацій, починаючи з перевороту 3 червня 1907 р., характерне переміщення політичної активності та партійної боротьби до виборного органу державної влади – Державної думи.

В охоронному таборі Російської імперії початку ХХ ст. перехід до парламентських форм політичної боротьби відбувався із запізненням. У політичному відношенні сили правлячого класу відставали від ліберальних і соціал-демократичних, по-перше, у результаті більш пізнього, порівняно із іншими класами, формування політичних організацій, а по-друге, через неприйняття представницького органу та ідеї обмеження самодержавної влади в цілому.

Наприкінці 1907 р. спостерігалось максимальне збільшення кількості монархічних організацій за весь час їх існування. Досягнувши свого піку в момент остаточної поразки революції, чисельність ультраправих монархічних об'єднань почала стрімко зменшуватись. У часи промислового піднесення (1912–1914) та активізації політичної діяльності окремих партій зростання активності «Союза русского народа» не спостерігалось, останній діяв скоріше формально, ніж як реальна політична сила. Принаймні пожвавлення робочого руху в 1912 р. не привело до різкого опору з боку членів «Союза русского народа». На початку Першої світової війни Російську

імперію охопили патріотичні настрої, що знайшло відображення й у тимчасовій активізації монархічних об'єднань, зокрема їх діяльності в Державній думі.

Крім монархічних до організацій, що підтримували існуючий лад, належали також правонаціоналістичні об'єднання. Російський націоналізм як доктрину було сформовано в межах монархічної ідеології. Нова ідеологія (великоросійський націоналізм) мала згуртувати навколо себе прихильників збереження російської державності та зміцнення влади російського монарха на ідеологічних засадах «самодержавіе – православіе – народность». Таким чином, до історіографії монархічних партій і організацій можна віднести праці, присвячені історії політичних об'єднань охоронного табору, починаючи із таких ультраправих угруповань, як чорносотенні союзи, та включаючи діяльність націоналістичних політичних фракцій у Державній думі.

Діяльність правих (монархічних та націоналістичних) політичних об'єднань була значною частиною роботи Державної думи, що знайшло відображення в численних публікаціях, присвячених як діяльності Державної думи та третьочервненої системи в цілому, так і визначеним політичним організаціям. Отже, в історіографії наявна достатня кількість праць, що дозволяє проаналізувати глибину дослідження діяльності монархічних об'єднань у Державній думі Російської імперії початку ХХ ст. Вивчення історіографії монархічних об'єднань та визначення основних тенденцій у дослідженні їх діяльності досить актуальне, оскільки дозволяє виділити проблеми й дискусійні питання, які потребують особливої уваги, що є одним із методологічних завдань історіографічних досліджень і необхідною умовою подальшого ґрунтовного дослідження цих політичних організацій.

Політика монархічних об'єднань у російській Державній думі стала предметом самостійних досліджень лише на сучасному етапі історіографії політичних організацій Російської імперії початку ХХ ст. Але в радянській історіографії наявна значна кількість праць, у яких побіжно було розглянуто дану проблематику. Серед праць, присвячених загальним питанням соціально-економічної і політичної історії Російської імперії початку ХХ ст., можна виділити такі, що стосуються третьочервненої системи та, зокрема, діяльності Державної думи [2; 3; 7–9; 23]. Кількість представників охоронного табору протягом діяльності Державної думи чотирьох скликань змінювалася, що відповідно вплинуло на загальний обсяг досліджень діяльності монархічних об'єднань у кожному скликанні Думи.

Думу перших двох скликань розпускали як контрпродуктивну у зв'язку з тим, що в ній домінували ліберальні та ліві партії. Зважаючи на це, у роботах, присвячених дослідженню історії Державної думи перших двох скликань, як правило, немає відомостей про монархічні політичні угруповання. Активна діяльність правих організацій розпочалась у Державній думі III та IV скликань, що знайшло відображення в історіографії політичних партій та організацій початку ХХ ст.

Дослідження діяльності монархічних партій і організацій, зокрема й у Державних думах у 1906–1917 рр., можна умовно поділити на три періоди: дореволюційний, радянський і сучасний. У межах кожного періоду наявні праці можуть бути розділені на кілька груп.

До першої групи можна віднести праці державних діячів і політичних лідерів початку ХХ ст., у яких проаналізовано діяльність монархічних об'єднань у Державній думі.

Другу групу становлять загальні праці з історії Російської імперії, у яких розглянуто події періоду політичної реакції 1907–1911 рр. і подальшого періоду поступового промислового піднесення та формування революційної ситуації в 1912–1914 рр., а також праці, присвячені третьочервневій системі.

До третьої групи належать дослідження, предметом яких є діяльність правих політичних об'єднань як монархічної, так і націоналістичної спрямованості в Російській імперії та на території Наддніпрянської України.

Перші спроби опрацювання та аналізу накопиченого матеріалу щодо діяльності численних політичних угруповань у Державній думі були здійснені безпосередніми свідками та учасниками подій ще під час формування в Російській імперії представницького органу.

Важливе значення для дослідження історіографії монархічних об'єднань мають праці сучасників – політичних лідерів і державних діячів періоду третьочервневої системи: В. І. Ульянова (Леніна), С. Ю. Вітте, П. А. Столипіна, В. М. Коковцева, П. М. Мілюкова, В. В. Шульгіна та ін. [4; 12; 15–17; 26; 28]. У публікаціях цієї групи розглянуто формування парламентаризму, формування партій та їх політичну діяльність у I, II, III та IV Державних думах, оскільки їх автори були тими, хто впливав на напрямок руху політичних процесів, які відбувались у той час. У працях наведено відомості про партійний склад Державної думи, розкрито методи й форми парламентської боротьби, що застосовували в той час, описано політичні портрети певних діячів, зокрема правого табору: В. М. Пуришкевича, М. С. Маркова (Маркова Другого) та ін.

Історичним джерелом для правильного розуміння співвідношення політичних сил на державній арені й важливим історіографічним джерелом є праці осіб, які займали посаду голови Ради міністрів Російської імперії. Важливе значення з огляду на постійне зростання уваги в сучасній російській історіографії до діяльності та постаті П. А. Столипіна має дослідження його опублікованих праць і листування [26], що є цінним джерелом для вивчення діяльності політичних об'єднань правої спрямованості в Державній думі. Заслужують на увагу спогади В. М. Коковцова [12], наступного за П. А. Столипіним голови Ради міністрів Російської імперії (1911–1914), який діяв у період поживлення революційного руху, в умовах кризи самодержавства, напередодні загрози військового конфлікту із Німеччиною та Першої світової війни.

Незважаючи на те що мемуарам як джерелу притаманний суб'єктивізм у висвітленні подій і явищ, вони мають велике історіографічне значення й

цінність для вивчення діяльності політичних партій Російської імперії на початку ХХ ст., оскільки для них характерні певні дослідні елементи, що дає можливість розглядати їх не тільки в джерелознавчому, але й в історіографічному плані.

Особливе значення для дослідження діяльності політичних (зокрема монархічних) об'єднань у Державній думі мають твори В. І. Леніна, у яких ґрунтовно проаналізовано як програмні установки, так і методи політичної і партійної боротьби. Статті В. І. Леніна, присвячені зловідомим питанням політичної боротьби, необхідно розглядати як історичне джерело для вивчення політичної історії початку ХХ ст., і водночас вони – важливе історіографічне джерело, одні з перших праць, у яких розглянуто діяльність монархічних об'єднань [15; 16]. Твори В. І. Леніна про діяльність правих політичних організацій в їх сукупності складають важливу частину досліджень з історії цих політичних об'єднань. Дані дослідження ґрунтуються на аналізі офіційних документів, матеріалів політичних партій та організацій, численних друкованих видань.

Спогади одного із лідерів великоросійських націоналістів, члена Державної думи, редактора газети «Киевлянин» В. В. Шульгіна – важливе джерело для вивчення діяльності правих політичних об'єднань, зокрема партії націоналістів – «Всероссийского национального союза» (починаючи із її створення 31 січня 1910 р.) та фракції «прогрессивных русских националистов» у IV Державній думі [28]. У своїх мемуарах автор змальовує яскраву картину історії Російської імперії початку ХХ ст., показує діяльність у Державній думі різноманітних політичних сил та окремих державних і політичних діячів. За висловом В. П. Владимірова, автора вступної статті до першого видання (1979) мемуарів «Годы», у яких висвітлено діяльність В. В. Шульгіна в Державній думі в період із 1907 по 1917 р., «перед читателем проходить красочно выписанная, будто сошедшая с картины Репина «Государственный совет», галерея бывших властителей царской России» [Там же, с. 13]. Особливе значення мемуари В. В. Шульгіна набувають із огляду на висвітлення в них подій на території України, починаючи із оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і до Лютневої революції 1917 р.

За радянських часів дослідження діяльності політичних сил охоронного табору здійснювали нерівномірно. У радянському періоді розвитку історіографії можна виділити кілька етапів. На першому етапі радянського періоду розвитку історичної науки, що розпочався після Жовтневої революції та тривав до середини 30-х рр., незважаючи на наявність достатньої кількості праць, присвячених різним аспектам діяльності чорносотенних угруповань, діяльність монархічних об'єднань в Державній думі окремо не розглядали.

У 1930–50-ті рр., на другому етапі радянського періоду історіографії, діяльність монархічних організацій у Державній думі практично не досліджували. В історичній літературі, у якій аналізували праві об'єднання, діяльність останніх описували системою оцінок, обумовленою місцем і роллю

лю монархічних організацій у політичних процесах 1905–1917 рр. У радянській історичній науці панувала схема аналізу останніх десятиліть існування Російської імперії, що відповідає визначеному в праці «История ВКП(б). Краткий курс» напрямку. Згадки про діяльність чорносотенних угруповань можна знайти як в узагальнюючих роботах із соціально-політичної історії Російської імперії та України, так й у більшості праць з історії ВКП(б) [16], але ці згадки мають однобічний, тенденційний характер.

У курсі лекцій, прочитаному в 50-ті рр. у Вищій партійній школі при ЦК КПРС та опублікованому в окремому виданні, Є. Д. Черменський досліджував історію Росії на початку ХХ ст., зокрема продовжив розгляд історії внутрішньої політики, діяльності Державної думи, історії політичної боротьби. У лекції, присвяченій активізації робітничого руху напередодні Першої світової війни, було розкрито тактику передвибірчої боротьби перед виборами до ІV Державної думи, наведено порівняльну таблицю партійного складу ІІІ та ІV Державних дум [29]. Розділ, у якому розглянуто діяльність ІV Державної думи, в основному присвячений політичній боротьбі соціал-демократичної фракції в Думі, виступам робітничих депутатів. Діяльність правих політичних об'єднань, що із націоналістами та правими становили 185 депутатів, а разом із октябристами – правооктябристську більшість, у праці не розглянуто.

Після 30–50-х рр. розпочинається наступний етап вивчення політичної історії Російської імперії початку ХХ ст. У 60–80-ті рр. історію монархічних об'єднань описують у численних узагальнюючих монографіях із соціально-політичної історії Російської імперії. У цих дослідженнях уперше розглянуто діяльність політичних об'єднань охоронного табору як складник загальноросійських політичних процесів, також виходить друком значна кількість праць, присвячених діяльності Державної думи на різних етапах існування третьочервневої системи.

У 1976 р. вийшла монографія Є. Д. Черменського, присвячена аналізу діяльності ІV Думи в роки війни [30]. Довоєнний період її діяльності розглянуто в першому розділі, в якому висвітлено й деякі сюжети з історії ІІІ Думи. Автор докладно аналізує історіографію третьочервневої системи, зупиняється на питаннях, що на той час становили предмет дискусій у історичній науці, зокрема щодо державного устрою Російської імперії після прийняття нових «Основных законов Российской империи» та державного перевороту 3 червня 1907 р. У праці переконливо аргументовано питання наявності конституції, хоча й надзвичайно обмеженої, фіктивної [Там же, с. 25]. Автор розглянув причини неможливості проведення реформ, ґрунтовно дослідив наявні в Державній думі дискусії щодо впровадження ліберальної політики або відновлення абсолютистської влади.

За радянських часів, коли пріоритет у дослідженнях питань політичної історії надавали комуністичній партії більшовиків, монархічні об'єднання згадували лише в контексті класової боротьби. У публікаціях, у яких розглядали діяльність поміщицьких і буржуазних партій у Російській імперії

початку ХХ ст., аналіз діяльності останніх у Державній думі займає досить скромне місце [13; 24]. Проблематика функціонування правих політичних сил у Державній думі знайшла відображення в працях дослідників третьочервненої системи А. Я. Авреха, В. С. Дякіна, Ю. Б. Соловйова. У своїх монографіях А. Я. Аврех охоплює весь період третьочервненої системи; праці В. С. Дякіна присвячені дослідженню взаємовідносин царизму та буржуазії з 1907 р. включно до Першої світової війни; у творах Ю. Б. Соловйова розглянуто політику царизму щодо дворянства із кінця ХІХ ст. до 1914 р. Таким чином, дослідження А. Я. Авреха, В. С. Дякіна, Ю. Б. Соловйова охоплюють увесь період функціонування Державної думи. В їх монографіях розглянуто питання діяльності правих у роботі Державної думи, зосереджено увагу на їх участі в розгляді робочого й аграрного питань та у виробленні зовнішньополітичного курсу.

У працях, присвячених третьочервневій системі, В. С. Дякін дослідив політику царизму й Думи в 1907–1911 рр., із 1911 по 1914 р. та в роки Першої світової війни [7–9]. У монографії, присвяченій політичній кризі в Російській імперії 1907–1911 рр., історик розглянув класовий характер третьочервненої монархії, дослідив взаємовідносини царизму із буржуазією [9]. Продовженням цієї праці за проблематикою та завданнями є монографія, що вийшла через десять років та є підсумком ґрунтовного опрацювання проблеми [7]. Роботу, у якій розглянуто політику царизму щодо буржуазії під час Першої світової війни [8], було видано в 1967 р., у ній В. С. Дякін визначив ключові аспекти відносин самодержавства й дворянства в умовах третьочервненої монархії, вивчення яких продовжив протягом наступних двадцяти років.

До видань, у яких розглянуто внутрішню політику царизму, належить також монографія Ю. Б. Соловйова [23], що є продовженням його попередніх досліджень та хронологічно завершує вивчення взаємовідносин самодержавства й дворянства. Історик розглянув обрану проблематику, починаючи з кінця ХІХ ст. до початку Першої світової війни. Надруковану в 1990 р. працю написано з урахуванням проведених на той час досліджень А. Я. Авреха, В. С. Дякіна, виданих колективних монографій. Здійснивши загальний аналіз політичної ситуації і діяльності партій у цілому, автор вирішив не зупинятися на цих питаннях окремо. А відтак, робота набула певної фрагментарності, ставши збіркою взаємопов'язаних нарисів, метою написання яких стало дослідження еволюції відносин самодержавства та дворянства в післяреволюційну епоху, аналіз становища правих сил.

Дослідженню третьочервненої системи протягом усього періоду її існування та діяльності Державної думи присвячено низку праць А. Я. Авреха [2; 3]. У своїх публікаціях автор наводить періодизацію історії третьочервненої системи, яку узгоджує із діяльністю Державної думи. Монографія, присвячена третьочервневій системі 1910–1912 рр., розглядає другий період існування ІІІ Державної думи [2]. Автор проаналізував діяльність Думи стосовно національного й робочого питань, докладно

дослідив формування та діяльність політичних партій і думських фракцій, зокрема партії націоналістів. У роботі наведено значний обсяг нових архівних документів, дореволюційні та закордонні видання (спогади В. М. Коковцова, збірки статей П. Б. Струве, А. Ф. Коні та ін.), матеріали періодичних видань різноманітних політичних сил того часу: «Русская мысль», «Голос Москвы», «Новое время», «Социал-демократ», «Речь», «Окраины России», «Славянские известия».

В іншій монографії А. Я. Авреха, що є продовженням попередньої, розглянуто взаємовідносини IV Державної думи та влади в передвоєнні роки в умовах політичної кризи [3]. Спираючись на значний обсяг джерел, А. Я. Аврех проаналізував діяльність партій думської більшості, зокрема правих. Дослідження присвячено співвідношенню класових сил у партійній боротьбі та органах державної влади. Праці А. Я. Авреха – цінне історіографічне джерело для дослідження тенденцій, актуальної проблематики та дискусійних питань у вивченні російських монархічних організацій у визначений період.

У колективній монографії «Непролетарские партии России: Урок истории» розглянуто діяльність правих політичних об'єднань у III Думі, передвиборчу тактику правих та їх спроби об'єднання із націоналістами. У третьому та четвертому розділах проаналізовано кризу чорносотенних організацій, поразку правих партій у боротьбі із революцією в період нового революційного піднесення [18].

Таким чином, у радянський період з'явилася значна кількість праць узагальнюючого характеру з історії третьочервненої системи та Державної думи у Російській імперії, діяльності поміщицьких партій та організацій початку XX ст.

Для сучасного (або пострадянського) періоду дослідження діяльності монархічних об'єднань у 1906–1917 рр. характерне підвищення інтересу до цієї малодослідженої сторінки історії та стрімке зростання кількості публікацій, присвячених даній проблематиці. Серед узагальнюючих праць із історії монархічних об'єднань значне місце посідають твори І. В. Омелянчука [19], у яких проаналізовано основні напрямки та форми діяльності чорносотенних партій та організації, розглянуто способи практичної реалізації політичної доктрини монархістів.

У публікаціях, присвячених діяльності російських націоналістичних об'єднань, також проаналізовано діяльність представників цих політичних сил у Державній думі. Праці сучасних російських дослідників Д. О. Коцюбинського [14], С. М. Санькової [22] з історії «Всероссийского национального союза» та ідеологічних засад його діяльності підготовлені на основі комплексів раніше недоступних джерел та усувають існуючі прогалини в дослідженні правих політичних об'єднань у роботі III та IV Державній думі Російської імперії початку XX ст. Приналежність великоросійських націоналістичних політичних об'єднань за ідеологічною спрямованістю до

монархізму, що є консервативною ідеологією, у сучасній історіографії є питання дискусійне.

Крім узагальнюючих видань, присвячених загальним питанням діяльності правих політичних об'єднань розглядуваного періоду, останнім часом вийшли друком праці А. О. Іванова, Р. Б. Ромова та інших, що висвітлюють діяльність монархічних організацій у Державній думі Російської імперії [10; 20]. Актуальність даного напрямку дослідження в сучасній російській історіографії підтверджують захищені дисертації на тему діяльності правих політичних сил у Державній думі [6; 11; 21].

Окремо слід відзначити твори, присвячені діяльності П. А. Столипіна. Ставлення до цієї постаті з боку історичної науки змінювалося відповідно до визначених ідеологією напрямків досліджень. Поступове зміщення акцентів в оцінці діячів російської політики початку ХХ ст. у цілому з негативно-нейтральних до позитивно-апологетичних обумовлювалося змінами в суспільній свідомості у 1990-х рр.

Протягом двох останніх десятиліть у російській історіографії з'явилася низка публікацій, починаючи від літературно-художніх та науково-популярних видань до історичних досліджень, масово перевидають праці П. А. Столипіна, його промови в Державній думі та Державній раді [26]. Таке стрімке зростання кількості публікацій, у більшості випадків підготовлених апологетами П. А. Столипіна, обумовлено як можливістю вивчення малодослідженої теми, так і пошуками в сучасній Росії нових ідеологічних засад розбудови держави, спробами повернутися до ідей російського монархізму та націоналізму початку ХХ ст.

У працях дослідників діяльності політичних об'єднань правої спрямованості А. П. Авреха [1] та С. О. Степанова [25] продовжено розгляд наукової проблематики, над якою працювали кілька десятиліть, причому столипінська тема є однією з найважливіших. Твори згаданих істориків написано на основі ґрунтовного дослідження як уже відомих, так й уведених уперше історичних джерел.

У сучасній українській історіографії постать П. А. Столипіна також викликає інтерес, дослідження цього історичного діяча і його вплив на соціально-політичну та економічну історію Російської імперії та зокрема України обумовлене науковою і політичною актуальністю цієї проблематики. Фундаментальне історичне дослідження Д. В. Табачника й В. М. Вороніна присвячено П. А. Столипіну як реформатору та як «взірцю православного державного діяча» [27].

В останні роки в Україні проводять дослідження, в яких розглядають як діяльність Державної думи Російської імперії на регіональному рівні, на матеріалах окремих губерній, так і публікації, присвячені діяльності російських монархічних партій на території України як частини Російської імперії (більш докладно див. [5]).

В українській історіографії також наявні праці, у яких досліджено участь представників російських монархічних партій, що функціонували на

території України в Державній думі. У статті А. О. Якуніної [31], наприклад, досліджено питання участі російських монархічних та націоналістичних партій у виборах до Державної думи перших чотирьох скликань, виборчої тактики правих партій на території України. Автор дослідила та провела порівняльний аналіз партійного складу I та II Державних дум, із урахуванням кількості членів, обраних від України. У статті відслідковано динаміку зростання кількості представників правих сил у Державній думі із урахуванням виборчих та партійних блоків, акцентовано увагу на розгляді на різних етапах роботи Думи «українського питання» (стосовно української школи та мови). Ця тема в українській історіографії потребує подальшого вивчення.

Проаналізувавши стан вивчення діяльності монархічних політичних об'єднань у Державній думі Російської імперії початку ХХ ст., можна зробити висновок, що дану проблематику вивчено недостатньо. Незважаючи на наявність в історіографії великої кількості праць, присвячених третьочервневій системі та діяльності Державної думи, і праць, у яких розглянуто діяльність правих політичних об'єднань початку ХХ ст., зокрема і в Державній думі, у визначеній проблематиці ще існують малодосліджені проблеми й дискусійні питання, що потребують подальшого ґрунтовного опрацювання. Водночас є нагальна потреба у вивченні історіографії діяльності російських монархічних об'єднань, зокрема на території України, з метою визначити основні напрямки подальших досліджень соціально-політичної історії України початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. **Аврех А. Я.** П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М., 1991.
2. **Аврех А. Я.** Столыпин и Третья Дума / А. Я. Аврех. – М., 1968.
3. **Аврех А. Я.** Царизм и IV Дума (1912–1914) / А. Я. Аврех. – М., 1981.
4. **Витте С. Ю.** Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте. – М., 1960. – Т. 3 (17 октября 1905–1911). Царствование Николая II.
5. **Головіна О. В.** Сучасна історіографія монархічних організацій в Україні: особливості і тенденції / О. В. Головіна // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. – Д., 2013. – Вип. 8. – С. 70–77.
6. **Долгих Ф. И.** Правые в III и IV Государственных Думах России (1907–1917 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ф. И. Долгих. – М., 2004.
7. **Дякин В. С.** Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: разложение третьейиюньской системы / В. С. Дякин. – Л., 1988.
8. **Дякин В. С.** Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917) / В. С. Дякин. – Л., 1967.
9. **Дякин В. С.** Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин. – Л., 1978.
10. **Иванов А. А.** Последние защитники монархии. Фракция правых IV Государственной думы в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А. А. Иванов. – СПб., 2006.

11. **Іванов А. А.** Правый спектр Государственной Думы и Государственного Совета России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. А. Иванов. – СПб., 2011.
12. **Коковцов В. Н.** Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919 / В. Н. Коковцов / сост., авт. вст. ст., коммент., имен. указ. С. С. Волк. – М., 1991.
13. **Комин В. В.** История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России: факультатив. курс лекций / В. В. Комин. – Калинин, 1970.
14. **Коцюбинский Д. А.** Русский национализм в начале столетия: рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. А. Коцюбинский. – М., 2001.
15. **Ленин В. И.** Политические партии в России / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. [5-е изд.]: в 55 т. – Т. 21. – М., 1976. – С. 275–287.
16. **Ленин В. И.** Итоги выборов / В. И. Ленин // Там же. – Т. 22. – С. 319–344.
17. **Милуков П. Н.** Воспоминания / П. Н. Милуков. – М., 1991.
18. **Непролетарские партии России: урок истории.** – М., 1984.
19. **Омельячук И. В.** Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омельячук. – К., 2006.
20. **Ромов Р. Б.** Правая фракция в Государственной думе / Р. Б. Ромов // Политические партии в российских революциях в начале XX века. – М., 2005. – С. 452–462.
21. **Ромов Р. Б.** Фракция правых в III Государственной думе (1907–1912): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Р. Б. Ромов. – М., 2003.
22. **Санькова С. М.** Русская партия в России. Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / С. М. Санькова. – Орёл, 2006.
23. **Соловьев Ю. Б.** Самодержавие и дворянство в 1907–1914 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л., 1990.
24. **Спирин Л. М.** Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в.–1920 г.) / Л. М. Спирин. – М., 1977.
25. **Степанов С. А.** Загадки убийства Столыпина / С. А. Степанов. – М., 1995.
26. **Столыпин П. А.** Нам нужна Великая Россия...: полн. собр. речей в Гос. думе и Гос. совете. 1906–1911 гг. / П. А. Столыпин / предисл. К. Ф. Шацилло; сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского. – М., 1991.
27. **Табачник Д. В.** Крестный путь Петра Столыпина / Д. В. Табачник, В. Н. Воронин. – Х., 2012.
28. **Шульгин В. В.** Годы. Дни. 1920 / В. В. Шульгин. – М., 1990.
29. **Черменский Е. Д.** Россия в годы подъема рабочего движения перед первой мировой войной (1912–1914 гг.): лекции, прочитанные в Высш. партийн. шк. при ЦК КПСС / Е. Д. Черменский. – М., 1951.
30. **Черменский Е. Д.** IV Государственная дума и свержение царизма в России / Е. Д. Черменский. – М., 1976.
31. **Якуніна А. О.** Участь монархічних організацій України у виборах до Державних Дум (1907–1913 рр.) / А. О. Якуніна // Грані. – 2010. – № 2. – С. 16–21.

Надійшла до редколегії 20.02.2014

УДК94(477) «1941–1945»

А. Ф. Медведовська